

חיוב שינה בסוכה למטפל בילדיו בלילות

הקדמה

האם טיפול בצורכי הקטן הוא עיסוק במצוה הפוטר מהמצוה?
דין משמשי החולה העומדים בכוננות לעזרתו
חיוב שניים העוסקים יחד במצוה
חיוב מדין "אפשר לקיים שניהם"
חיוב מחמת שמתכוונים לקיים את המצוה בהפסקות
מסקנות

הקדמה

נצטוונו בתורה "בסוכות תשבו שבעת ימים" (ויקרא כג, ב), ונפסק בשולחן ערוך ש"אוכלים ושותים וישנים בסוכה" (או"ח תרלט, ב).

בבתים רבים בישראל לא ניתן לבנות סוכה צמודה לבית, אלא רק במרחק ובהפרש גובה משמעותי. לעיתים בבתים אלה נמצאים תינוקות ופעוטות הרגילים להתעורר במשך הלילה, ונזקקים לטיפול וסיוע בסיסי מהוריהם. לאור זאת יש לדון האם אכן במקרים מעין אלה האב חייב בשינה בסוכה, או שמא טיפולו בילדיו אלו מוגדר כעיסוק במצוה הפוטר אותו ממצוות ישיבה בסוכה?

האם טיפול בצורכי הקטן הוא עיסוק במצוה הפוטר מהמצוה?

שנינו במשנה (סוכה כה, א): "חולין ומשמשיהן פטורין מן הסוכה", ובגמרא מבואר (כו, א) שהכוונה גם לחולה שאין בו סכנה, ואף לאדם בריא הסובל ממיחוש. וכך נפסק להלכה בשולחן ערוך (תרמ, ג). הלבוש (שם) ביאר שהפטור הוא מחמת הכלל שכל העוסק במצוה פטור מן המצוה, וכך ביאר בשמו בעל המשנה ברורה (שם ס"ק ז).

בפשטות כוונתם למצות ביקור חולים, אשר עיקר מטרתה לסעוד את החולה ולדאוג לצרכיו, כדברי הרמב"ן (תורת האדם שער המיחוש) "ושמעין מהכא דביקור חולים כדי שיכבדו וירבצו לפניו, ויעשו לו הצרכים הצריכים לחוליו". בענייננו אין מדובר בטיפול באדם הסובל מחולי או כאב, אלא בילדים קטנים הנצרכים להאכלה,

1 ע"פ דברי הרמ"א (תרלט, ב) יש מקום לומר שאב הקם לעתים קרובות טפל בילדיו בלילה פטור משינה בסוכה, משום שהותרת אשתו לטפל לבדה בילדיה איננה בכלל "תשבו כעין תדורו". אמנם מכיוון שרבים מן האחרונים פקפקו בדברי הרמ"א (עיין מג"א ס"ק ח; ביאור הגר"א ד"ה "ולי נראה"; ש"ה נר מסכת סוכה פרק נר מצוה אות יג), ואף הרמ"א עצמו ציין שהמדקדים במצוות לא סומכים על היתר זה, על כן במאמרנו זה התמקדנו רק בפטור משום "עוסק במצוה".

לניקיון או להרגעה במהלך הלילה. אך נראה שככל שמדובר בסיפוק צרכים בסיסיים מעין אלו, הרי שגם פעולות אלו נקראות עיסוק במצוה. ראשית כל, לעניין עשיית מלאכה בשבת מצאנו שקטן הוא כחולה שאין בו סכנה, וניתן להתיר עבורו איסורי שבת מסוימים מדרבנן. על פי זה הראשונים כתבו להתיר אמירה לגוי לעשות מלאכה בשבת עבור צורכי הקטן, כמו אפייה ובישול בשעת הצורך (אגור סי' קד, איסור והיתר הארוך סי' נט דין כט), הדלקת הנר לקטן הפוחד בחשיכה (מרדכי שבת פרק ראשון רמז נ) ועשיית שאר צרכיו (או"ה שם דין כח). וכך נפסק להלכה ברמ"א (שכח, יז; רעו, א). גם בביאור הלכה (סי' שב ד"ה "דלא אמרינן") מתייחס מרן הח"ח לתינוק כחולה שאין בו סכנה לעניין רחיצתו, ודן להתיר כיבוס בדרך האסורה מדברי סופרים כדי לאפשר את הרחצה. בפשטות, המסקנה המתבקשת היא שקטן יהיה מוגדר כחולה גם לענייננו, וההורים המסייעים לו ייחשבו כמשמשי החולה הפטורים מן הסוכה.

אמנם ניתן גם להבין שאין כאן הגדרת כל קטן כחולה, אלא רק שיש להשוות את דיניו לדיני החולה מחמת חולשת גופו והחשש להתדרדרות עתידה במצבו הבריאותי (עיין ביאור הגר"א שכת, יז). אך גם לאור הבנה זו, מסתבר שאם המסייעים לאדם בריא הסובל ממיחוש נחשבים כעוסקים במצוה, כל שכן שכך הוא כאשר מדובר על סיפוק צורכי הקטן הבסיסיים.²

דין משמשי החולה העומדים בכוננות לעזרתו

בראשונים מצאנו דעה מחמירה, הסוברת שמשמשי החולה פטורים מן הסוכה רק בזמנים בהם המשמשים עסוקים בפועל בפעולות עזרה וסיוע לחולה (ארחות חיים אות לב, ודעת חכמי לוניל המובאת במאירי כו, א). השולחן ערוך (תרמ, ג) סתם לקולא, אך הביא דעת המחמירים בשם "יש מי שאומר". מדברי המשנה ברורה (שם ס"ק יא) משמע שיש לנהוג כשיטה המחמירה כאשר מדובר בחולה שאין בו סכנה. לאור זאת היה נראה שהאב פטור ממצות הסוכה רק ברגעים בהם הוא בפועל מטפל בילדיו, אך אין אפשרות להתיר לו לישון בביתו גם בשעות שבהן הילדים נמים את שנתם ואין זקוקים לו כרגע כלל.

2 התייחסות למסייע לקטן כעוסק במצוה מופיעה אצל רבים מפוסקי זמננו: כך ב"חזון עובדיה" (הלכות סוכות, עמוד ר) ובשו"ת "שבט הקהתי" (א, סי' קצח) לעניין שינה בסוכה, ע"פ דברי בעל ה"חיות יאיר". ועי' ב"חוט שני" (הלכות סוכה יב, ז ס"ק י) לעניין אם המניקה את בנה ופטורה מתפילה. בדומה לכך, מובא בשם הגרש"ז אורבך זצ"ל (הליכות שלמה תפילה פרק ב דבר הלכה ח) ובשם הגרי"ש אלישיב זצ"ל (תפילה כהלכתה פרק ו הערה לט) שהטיפול בילדים מוגדר כ"חפצי שמים" המותרים קודם התפילה.

אלא שאם זו ההבנה, הרי שעל שיטת המחמירים יש לשאול מגמרא ומסברא: במסכת ברכות (יז, א) מופיעה משנה מפורשת הפוסרת ממצות קריאת שמע הן את נושאי המיטה והן את "חילופי חלופיהן". בין הראשונים ישנה מחלוקת בפירוש ביטוי זה, אך לכל הפירושים ישנו מכנה משותף אחד: המשנה פוסרת גם את אלו שעומדים בכוננות לקיום המצוה, אף שכעת אינם עוסקים בה בפועל. ומסברא יש לשאול, שהרי פעמים רבות משמשי החולה אינם יודעים באיזו שעה יזדקק החולה לסיועם, וכלשון המאירי "המשמשים אף הם אינם יודעים בתשמישם זמן". ממילא יש לומר שבמקרים הללו עצם העמידה הכן על יד החולה מוגדרת כ"צורך החולה", והעומדים על ידו בכוננות מוגדרים כממלאי צורך החולה וממילא כעוסקים במצוה, אף שכעת הם אינם מבצעים פעולת סיוע אקטיבית.

על כן נראה שגם לדעת המחמירים יש לפטור את משמשי החולה אף בעת עמידתם בכוננות על יד החולה משום עוסקים במצוה, כיוון שגם רגעים אלו נכללים בגדר "עת שצריך להם" שהטביע ה"ארחות חיים", ואילו חומרתם מתייחסת רק לזמנים שבהם ברור למשמשים שהחולה לא יזדקק לסיועם³.

אלא שאם דעת המחמירים מתייחסת רק לזמנים שבהם הימצאות המשמש אינה מועילה כלל, יש לבאר את סברת הדעה הראשונה בשו"ע המקילה אפילו בכך. ונראה שלשיטתם סיבת הפטור של משמשי החולה מן הסוכה אינה רק מחמת "עוסק במצוה פטור מן המצוה", אלא מסיבה נוספת הפוסרת אף מעבר לזמן סיועם, או משום הכלל "תשבו כעין תדורו", הכולל פטור למשמשי החולה הנוהגים כדרך בני אדם ונשארים לשוחח עם החולה במקומו אף לאחר שסיימו לסייע בעדו (כפי שביאר בערוך השולחן ס"ק ד), או משום הדין "מצטער פטור מן הסוכה", ובכלל זה המצטער מחמת שדעתו על החולה אף בזמנים בהם הימצאותו אינה מסייעת (כפי שביאר בשו"ת שבות יעקב סי' נא).

לסיכום, משמש החולה מוגדר כ"עוסק במצוה" הפטור מן המצוות גם בעת שעומד בכוננות לסייע לחולה, ולא רק בעת סיועו בפועל⁴.

3 עיין למשל ב"לחם יהודה" (הלכות שופר סוכה ולולב פרק ו) שכתב מעין זאת: "אפשר דלא מיירי אלא בחולה שצרכיו קבועין, כגון מחושי העין שיש לו עת קבוע לרפואתם ולעשות להם כל צרכיהם, אבל לא בסתם חולים".

4 כך גם משמע בנשמת אברהם בשם הגרש"ז אורבך זצ"ל (שכח, ס"ק ט), וכן הכריע בחזון עובדיה (הלכות סוכות פרק דיני הישיבה בסוכה ס"ק מט), ובחוט שני (סימן תרמ ס"ק טו).

חיוב שניים העוסקים יחד במצוה

"המשמר את המת... פטור מקריאת שמע... היו שנים - זה משמר וזה קורא, וזה משמר וזה קורא" (ברכות יח, א. שו"ע או"ח עא, ד). וכן כתב במשנה ברורה (סימן תרמ ס"ק י) לעניין משמשי החולה: "ואם יש שני משמשים, ואין צריך לשניהם בבת אחת, צריך לאכול אחד בסוכה בעת שימושו של השני". לאור זאת היה נראה לאסור לאב לישון מחוץ לסוכה משום עיסוקו במצוה, כיוון שבאפשרות זוג ההורים לחלק ביניהם את שעות הטיפול בילדים: האם תעמוד הכן לעזרת הילדים בלילה, או חלק מן הלילה, כאשר בעלה ישן בסוכה, והוא יעסוק בטיפול בהם בשעות אחרות, ויאפשר לאשתו להשלים את שעות המנוחה שלה. אמנם למעשה נראה שלא ניתן לחייב את ההורים לפצל את שעות הטיפול בילדיהם, וכפי שיבואר.

יש להקדים שעצם הדין המחייב שני משמרי מת לקרוא קריאת שמע זה אחר זה טעון ביאור, כיוון שהגמרא (סוכה כה, א) לומדת שמצוות התורה מתייחסות רק למי שעוסק בדבר רשות "בשבתך בביתך - פרט לעוסק בדבר מצוה", וכיוון ששני שומרי המת עוסקים במצוה - מדוע הם חייבים בקריאת שמע? נציע כאן שני כיוונים לביאור דינם של שומרי המת.

חיוב מדין "אפשר לקיים שניהם"

ידועים דברי תוספות (סוכה כה, א ד"ה "שלוחי") לפיהם אין לפטור משום עוסק במצווה כאשר אדם אחד "יכול לקיים שניהם", דהיינו - אדם העוסק במצוה אחת חייב לקיים מצוות נוספות אם הוא מסוגל לקיימן מבלי לפגוע בקיום המצוה הראשונה. המאירי מבאר (ברכות יח, א) שמשמרי המת חייבים בקריאת שמע מאותו יסוד: "היו שנים - משמר אחד וקורא אחד, וכשהשלים זה - הקורא הולך ומשמר והאחר קורא, ואף על פי שאמרו העוסק במצוה פטור מן המצוה, **הרי אפשר לו לקיים את שתיהן**". מכאן שבכלל "אפשר לקיים שניהם" נכללת גם מציאות שבה המצוה הראשונה תתקיים על ידי **אחר** העוסק בה⁵. ביסוד שיטות ראשונים אלו עומדת

5 יש לציין שמצאנו אצל מספר ראשונים שהעוסק במצוה פטור מן המצוה גם כאשר המצוה הראשונה יכולה להתקיים בידי אחרים. כך כתב במפורש הר"ן (קידושין יג, ב מדפי הר"ן ד"ה "הלכה"), וכן משמע מדברי רבנו מנוח (הלכות קריאת שמע פרק ב הלכה ה) שכאשר אין כוונת העוסק לשם שמים הרי שהוא פטור רק אם המצוה לא יכולה להיעשות על ידי אחרים, משמע שאם כוונתו לשם שמים פטור גם אם המצוה יכולה להיעשות על ידי אחרים. היה ניתן לומר שאכן יש בדבר מחלוקת, אלא שרבנו מנוח עצמו (שם פרק ד הלכה ג) כתב ששני שומרי המת חייבים בקריאת שמע משום ש"העוסק במצוה פטור מן המצוה דווקא בשאינה יכולה להיעשות על ידי אחרים". על כן יש לחלק בין מצוה שיכולה להיעשות על ידי אחרים, שבה העוסק פטור ממצוות

התפיסה שאין משמעות הלימוד "בשבתך בבינתך - פרט לעוסק במצוה" שיש לעוסק במצוה מעמד אישי מיוחד הפוטר ממצוות אחרות, אלא שבמקום בו קיומי המצוות סותרים זה את זה יש להעדיף את המצוה הראשונה על פני המצוה השנייה, וממילא עולה שבכל מקום שהחייבים הנוספים אינם פוגעים וסותרים את קיום המצוה הראשונה - הרי שכאן אין פטור מן המצוה הנוספת שהזדמנה.⁶

לאור דברי המאירי, המבאר את החיוב של שנים משמרים לקרוא קריאת שמע על פי היסוד המחייב אדם היכול לקיים שתי מצוות יחד, הרי שיש לחלק בין משמרי המת לבין ההורים השומרים על ילדיהם בחג הסוכות.

להלכה נפסק (רמ"א או"ח לח, ה. ועיי"ש בבה"ל שזו גם דעת הרמב"ם והב"י) דלא כשיטת תוס', אלא כדעת הר"ן (יא, א מדפי הרי"ף) שככלל העוסק במצוה פטור גם אם יכול לקיים את שתי המצוות יחד, כפשט הלימוד "בלכתך בדרך - פרט לעוסק בדבר מצוה". לשיטתו אין לחייב את האדם לקיים את שתיהן אלא במקרה שבו קיום שתי המצוות בו זמנית אינו יוצר טורח, וזאת משום העיקרון של "מהיות טוב אל תקרי רע"⁷. על כן, אף שגם לשיטת הר"ן ניתן להוסיף ולחייב גם את שני שומרי המת לקרוא קריאת שמע משום "מהיות טוב"⁸, הרי ש"מהיות טוב" נאמר כאן רק משום שקריאתם לא יוצרת טרחה בקרב השומרים, אך לו יצוייר שאכן הותרת שומר אחד

אחרות, לבין משמרי המת שבהם מדובר על מצוה הנעשית בידי אחרים - ויש כאן חילוק הן מצד שהמשך קיום מצות שמירת המת הוא ודאי ומייד, והן מצד שכאשר המצוה מראש מתבצעת על ידי שניים הרי ששניהם מוגדרים כמקיימי המצוה, ולא כ"אחר".

6 בדברי הרמב"ם בפירושו למשנה (מסכת אבות פרק ב משנה א) מופיע ביטוי חד לתפיסה זו. מדבריו שם משמע שהכלל הגורף ש"העוסק במצוה פטור מן המצוה" נאמר רק משום שאין אנו יודעים מתן שכן של מצוות, אך אם היה ניתן לדרג את המצוות על פי ערכן בעיני ה' הרי שהעוסק במצוה קלה היה חייב לעזוב מצוה זו אם נזדמנה לידו מצוה חמורה יותר!

7 מדברי הר"ן עולה בבירור שהעיקרון הנלמד מהפסוק "מהיות טוב" מחייב את העוסק במצווה מן הדין לקיים את שתי המצוות יחד (כעולה מדרישת הגמרא לחתן ושושביניו "וליכלו בסוכה וליחדו בסוכה"), וכן כתב בביאור הלכה ד"ה "אם".

8 הנחה זו איננה פשוטה, כפי שיבואר. יש להקדים ששיטת הר"ן טעונה ביאור, כי אם העוסק במצוה פטור אף כשיכול לקיים שניהם - הרי שהבנתו היא שכשם שמצוות עשה שהזמן גרמן לא חלות על נשים, כך כל מצוות עשה לא חלות על העוסק במצוה, ואם כן מדוע יש לחייבו כאשר יכול לקיים שתיהן ללא טרחה? הגר"מ פיינשטיין (דברות משה קידושין, סימן מג ענף ב) ביאר שכאשר ביכולתו לקיים עוד מצוה הרי שיש בו כח שאינו עסוק במצוה כלל וכלל, אך מה נאמר על שומר המת שאינו יכול לקרוא קריאת שמע בעת ששומר על המת? הרי הוא כולו עסוק במצוה בכל כוחותיו! נראה לומר שכאשר שניים עוסקים יחד במצוה הרי ששניהם מוגדרים כישות אחת (עיין בסוף הערה 5 שעל פי הסבר זה מתורצת סתירה בדברי רבנו מנוח) היכולה לקיים שתי מצוות, וכל עוד היא לא עושה זאת הרי שיש בה כח שאינו עסוק במצוה.

לבדו יוצרת עבורו טרחה, הרי שקיום מצות קריאת שמע של השומר השני כבר איננה בגדר "מהיות טוב", והוא אינו מחוייב בה.

בהתאמה למקרה דידן - אין לחייב את זוג ההורים לחלוק את שעות השמירה כך שהאם תאפשר לאב לישון בסוכה, אם קיום מצוות הישיבה בסוכה על ידי האב גורם טרחה לאם הנותרת לבדה בשמירה ובטיפול בילדיהם בלילות חג הסוכות.

חיוב מחמת שמתכוונים לקיים את המצוה בהפסקות

בשו"ת משכנות יעקב (חלק ג סימן נא) נשאל האם אדם שנשכר לשמש חולה חייב בסוכה, משום שהוא "הולך לפעמים לצרכיו ולנקביו". ברוח זו הסתפק בשערי תשובה (תרמ ס"ק ג) לגבי משמש חולה ש"אם דרכו בחול לילך לפרקים ולשהות קצת, כיון שרגיל בכך לעשות כן לצורך עצמו אין לו להקל בצורך מצוה". כך גם משמע מדברי הביאור הלכה (לח, סוף ד"ה צריכים), שציידד לומר שסופרי סת"ם פטורים מקריאת שמע רק כאשר התכוונו לעסוק בכתבתם ללא הפסקה. נראה מדבריהם שבשביל לצאת מגדר "בשבתך בביתך" ולהיחשב בכלל "עוסק במצוה" יש לעסוק במצוה דווקא בצורה רצופה, אך כאשר העוסק נוהג להפסיק מדי פעם מקיום מצוותו הרי שעדיין לא יצא מגדר "בשבתך בביתך", והוא חייב בשאר המצוות אף בעת עיסוקו בפועל במצוותו⁹. ניתן לומר שמחמת כן המשנה מחייבת בקריאת שמע את השניים העוסקים יחד במצות שמירת המת, כיוון שכאשר שניים משמרים הרי הרגילות היא שמדי פעם כל אחד מהם פוסק משמירתו ומתעסק בענייניו.

לאור זאת, יש לחלק ולומר שאב הישן על יד ילדו מוגדר כעוסק במצוה גם כשאשתו שומרת ומטפלת יחד איתו, כיוון שכאן כמובן כוונת האב להישאר על יד ילדו במשך כל הלילה ברציפות, ואין בכוונתו לקטוע את קיום המצוה עבור ענייניו.

9 לכאורה דברי האחרונים הללו עומדים בסתירה לסוגיה ערוכה והלכה פסוקה: הגמרא מבארת (כו, א) ששלוחי מצוה פטורים משיבה בסוכה אף שבשעות הלילה הם עוצרים מהליכתם, וכן נפסק בשו"ע (תרמ, ז), ומכאן שאף מי שעוסק במצוה תוך הפסקות מפעם לפעם מוגדר כעוסק במצוה! אמנם על פי דברי הר"ן (יב, א מדפי הרי"ף) יש ליישב שהפטור הניתן לשלוחי המצוה בחנייתם הוא משום שגם בעת החנייה הם "טרידי ודואגים במחשבת המצוה ותיקונה" (דבריו הובאו גם במ"ב שם ס"ק לז), וממילא האחרונים שחייבו את העוסק במצוה שלא ברציפות דיברו על מי שעוצר את עבודתו ופונה לעיסוקים אחרים מתוך ניתוק ליבו ומוחו מדבר המצוה בה היה עוסק. באותה מידה גם שני משמרי המת חייבים בקריאת שמע, משום שדרך שניים המשמרים היא שמדי פעם אחד מהם פונה לעסקיו ומנתק תודעתו מקיום המצוה.

מסקנות

- א. אדם המטפל בפעוטות הנעורים בלילה, ומספק את צרכיהם הבסיסיים, מוגדר כעוסק במצוה וכשאינו יכול לקיים מצוה זו מתוך הסוכה הוא פטור מהשיבה בה.
- ב. מותר לאב לישון בביתו גם בעת שילדיו ישנים, כיוון שעצם ההימצאות על ידי הילדים למקרה שיתעוררו נחשבת כעין טיפול בחולה.
- ג. גם כאשר זוג ההורים יכול לחלק ביניהם את שעות הטיפול בילדים, ועל ידי כך לאפשר לאב לישון בסוכה בחלק מהלילה - אין הוא מחויב בכך.

דברי סיום

עד כאן עסקנו בנושא מן הזווית ההלכתית, אך יש להתייחס גם להיבט החינוכי-משפחתי הכרוך בעניין.

מצד אחד מצות השיבה בסוכה היא "מצות היום", והימנעות מקיומה, גם על סמך הנימוקים ההלכתיים המובאים לעיל, פוגעת במידה כזו או אחרת באווירת החג. כמו כן, מצוה יקרה זו של שינה בסוכה לא תמיד מקוימת כראוי, והיא בבחינת "מת מצוה", ושנתו של אבי המשפחה מחוץ לסוכה לא מאפשרת לחנך את בני הבית בדוגמה אישית של התמסרות לקיום המצוה.

מאידך, צביון ואווירת החג שמתווה התורה כוללים גם את הציווי "ושמחת בחגך", אשר בכללו שמחת האיש עם בני ביתו ושימוחם "בראוי להם". פעמים שהמשימה (והזכות!) של הטיפול בילדים בלילה דורשת כוחות ומאמצים, והותרת האישה לבדה בבית בלילות החג מהווה גם היא פגיעה באווירת החג המשפחתית.

לדילמה זו אין פתרון אחיד המתאים לכל, נראה להציע לשני ההורים לקיים חשיבה משותפת, ולבחון יחד, על פי האווירה והצביון בביתם, מה הפתרון המתאים להם, איזו פגיעה תהיה משמעותית יותר ואיזו זניחה יחסית, ועל סמך זאת לקבל את ההחלטה מתי וכמה יישן הבעל בסוכה¹⁰.

10 [יש להוסיף על מסקנת המחבר שליט"א שכדאי שבני הזוג יבחנו היבטים נוספים - כמו למשל איזה מאמץ הם יכולים לעשות כדי שהם יגורו בעתיד בדירה עם סוכה צמודה לבית, שתייתר את הדיון בנושא הזה, ואיך הם יכולים להתארגן או לקבל עזרה במהלך החג כדי שהבעל לא יצטרך לוותר על מצוה חביבה זו, כפי שתיאר הרב המחבר (וכעין מעשה שמאי הזקן, סוכה כח, א). בוודאי שאין כוונת המאמר להשאיר רושם שבעל משפחה עם ילדים קטנים פטור באופן גורף משינה בסוכה ח"ו. הערת העורך י"ק.]